

Взаємодія ФСП аспектуальності з ФСП часової локалізованості в українській мові

Як показує функціональний аналіз, найбільш базовими функціонально-семантичними полями (далі ФСП), принаймні для індоєвропейських мов, є поля аспектуальності та часової локалізованості, в зоні взаємодії яких виникає чимало перехідних функцій. Тому дослідження їх являє собою важливе завдання для функціональної граматики. Метою цієї статті є з'ясування лише головніших аспектів взаємодії, насамперед категорії виду (субполе термінативності) з часовою локалізованістю. При цьому, взаємодія розглядається під двома кутами зору: з площини впливу ФСП часової локалізованості на ФСП аспектуальності і, навпаки, як аспектуальні функції впливають на функції часової локалізованості.

Оскільки взаємодія інших субполів ФСП аспектуальності, які ґрунтуються на ДСО 2-ого рангу, з ФСП часової локалізованості здійснюється через категорію виду, то основну увагу зосередимо саме на видо-часолокалізованих КС. Якщо дія, яку виражає предикат, локалізується в часі, вона може розгортатися на часовій осі у певний спосіб – бути або докритою або недокритою. При відносно нелокалізованій дії в часі форми НВ вказують на стан взагалі або стан перебігу тривалості дії, форми ДВ вказують на стан, що виник у результаті дії, або на стан, що може стосуватися кожного суб'єкта. Якщо дія абсолютно нелокалізована в часі, то ФСП аспектуальності не розгортається. При цьому формально засоби субполя термінативності можуть бути взагалі відсутніми у висловлюваннях (*Кит – ссавець, Земля – куля, Фтор – найактивніший неметал*) або присутніми лише формально (видова нейтралізація): *Що було – не вернеться* (Б.Олійник); *Структура буття цілком збігається зі структурою мислення* (Філософія).

В зоні перетину категорії виду з часовою локалізованістю/нелокалізованістю можна виділити такі конкретні перехідні функції. Форми ДВ є сильним членом видової опозиції, тому при перетині

виступає головним чином одна перехідна функція, яку вслід за рядом лінгвістів можна назвати конкретно-фактичною. Взаємодіючи з часовою локалізованістю, форми ДВ у цій функції переводять нелокалізовані в часі дії, виражені предикатами у формі НВ, у локалізовані: *Колись вони, у дитинстві, жили ген за річкою, по сусідству. Бігали разом у луг... Падали горілиць у траву...* (О.Маланюк) *Х...Побігли разом у луг... Упали горілиць на траву; Вона прийшла неспрохана й неждана* (В.Симоненко) *Вона приходила неспрохана й неждана; Розкажу тобі думку таємну* (Л.Костенко); *Дядько поналивав у стограмові скляночки горілки* (Є.Гуцало) і т.д.

Отже, конкретно-фактична функція ДВ вказує на локалізовану дію, одноразову, неповторювану, що займає певний часовий інтервал.

Іншою перехідною функцією ДВ є результативно-становова. Вона утворюється в зоні перетину ДВ з розширеною інтервальною локалізованістю або відносною нелокалізованістю (становістю, постійністю) та перфектністю: *Яка ж ти баба, ну яка ж ти баба?! За сто віків дитя не привела!* (Л.Костенко); *Обгризли дерева за повіткою коні* (М.Хвильовий); *Перемога демократичних лозунгів обернулася поразкою для демократичних сил* (В.Іванишин).

Форми НВ, як слабкий член видової опозиції, не мають якоїсь однієї домінантної перехідної функції. У перетині з ФСП часової локалізованості форми НВ можуть набувати п'ять функцій.

1) Процесна, або конкретно-процесна функція, що протиставляється конкретно-фактичній функції ДВ. Предикати у формі НВ в такому разі вказують на перебіг дії у конкретному інтервалі: *Хтось навпростець поспішає від крайньої будівлі* (П.Сиченко); *Поважні, випиєчені офіціанти з королівською гідністю обходили столи* (О.Кустенко); *Махновці припинили стрілянину й чекали, що ми будемо вибігати на подвір'я* (Ю.Яновський). При заміні форм НВ на ДВ актуалізується конкретно-фактична функція.

2) Узагальнено-фактична функція НВ, що теж протиставляється конкретно-фактичній ДВ. Форма НВ у такій функції вказує лише на факт, який взагалі мав місце на часовій осі, безвідносно до часового інтервалу чи внутрішньої межі дії: *Колосовський та сержант Цаберябий теж виявили згоду, але Панюшкін, який перед тим приходив поздоровити їх за збитого ворожого снай-*

пера, відхилив їхнє бажання (О.Гончар); *– Вас підвезти?... – Мені вже пропонували машину в порту, я відмовився* (В.Щербаков); *– А чи ваша величність чули, що московський великий князь завоював Казанське ханство?* (П.Загребельний); *– Вже, діточки, за мить Ужє я не живу* (І.Драч).

Узагальнено-фактична функція НВ слабкіше протиставляється конкретно-фактичній ДВ. Як слушно зазначає Ю.С.Маслов, тут може йтися про конкуренцію видів [4: 83].

3) Не обмежено-кратна функція НВ протиставляється результативно-становій функції ДВ: *Обгризали дерева за повіткою коні Х Обгризли дерева за повіткою коні* (М.Хвильовий); *Перемога демократичних лозунгів оберталася поразкою Х Перемога демократичних лозунгів обернулася поразкою* (В.Іванишин).

4) Узагальнено-процесна функція НВ актуалізується в КС перетину з зоною розширеної інтервальної локалізованості: *Зеленіють жита і любов одивіта, і волошки у полі синіють* (В.Сосюра); *Гниє І досі На розі Каліка безногий?* (Є.Плужник); *Бити – це значить самому мучитись* (І.Багрянний). Вона протиставляється результативно-становій функції ДВ: *Зеленіють жита – Позеленіли жита*.

5) Постійно-безперервна функція НВ актуалізується при перетині з функціями відносної становості та постійності, а також із абсолютною часовою нелокалізованістю: *Та в мрії живемо неборимий, Що прийде час і зранені стени Одягнуться в нових поєм снопі* (Є.Маланюк); *Не Пірей його лякав – лякала самотність* (О.Гончар); *Сьогодні ніхто нікого не кредитуватиме* («Голос України»); *Мільйони сонцевих систем вібрують, рвуть і гоготять* (П.Тичина). Ця функція протиставляється конкретно-фактичній ДВ, хоч нерідко форма ДВ у таких контекстах взагалі не можлива.

Розглядаючи систему опису окремих значень категорії виду за Ю.С.Масловим та О.В.Бондарком, І.Г.Милославський вважає, що семантичне протиставлення ДВ – НВ являє собою привативну опозицію (тільки деякі вчені вважають її еквіполентною, що є досить проблематично [1: 28]), тому всі окремі значення, які приписуються тому чи іншому виду як їх власні, зумовлені впливом контексту [5: 163-165] і не входять до семантичного потенціалу видових форм.

Йдеться про розрізнення потенційних і реалізованих функцій. Елементи лінгвістичного контексту – це складники висловлювання, які здатні взаємодіяти між собою, результатом чого і є так звані окремі значення («частные значения») чи перехідні реалізовані функції в термінах функціональної граматики.

Центральні значення за Ю.С.Масловим [4:83] і являють собою перехідні функції на перетині з ФСП часової локалізованості.

ФСП часової локалізованості, а особливо аспектуальності мають складну внутрішню структуру, тому взаємодія з площини ФСП часової локалізованості відбувається залежно від ДСО, притаманних тій чи іншій зоні. Розглянемо зони перетину окремо.

Дія буває локалізована в часовій точці, коли вона виражена так званими моментальними, непроцесними дієсловами ДВ, в основному, з суф. -ну: *В траві стрепенувся, сахнувся Сторожовий мураш* (М.Стрельбицький); *Він [Петро] щедро хлюпнув на неї води* (І.Григурко); *А крикне пугач – і хлопці виринуть спочилі* (В.Стус). Крім словотвірних засобів моментальність може виражатися дієслівними вигуками, або, як ще їх називають, усіченими дієсловами: *сін, смик, мац, штрик, туп, зирк, стриб* та ін. – *Тут Федько з одного маху З нього [цапа] стриб і хлів закрив!* (С.Олійник). Н.В.Гуйванюк вважає їх кореферентними дериватам з суф. -ну-: *грюк – грюкнути, смик – смикнути, зирк – зиркнути* [3: 164].

Формами НВ точкова локалізованість виражається тільки перформативними дієсловами: *«На ранок ми тебе запрошуємо в гості до нашого села»* (Ю.Яновський) та транспонованими формами НВ: *– Як? – сплеснувши в долоні, злякано скрикує мама* (М.Мельник).

Проте найчастіше моментальність виражається імпліцитно, самою семантикою дієслова ДВ: *Дивись, крізь язики заграв Встає пожеар, як Гонта ярий, І морок ночі розідрав Міліоновий голос: Кари!* (Є.Маланюк); *«Я їх образив... Що ж, бити будуть чи уб'ють?»* (В.Підмогильний). У ролі таких слів виступає відносно невелика група неоднорідних за семантикою дієслів, серед яких можна виділити три підгрупи: 1) з семантикою моментальності референційної зумовленості (*вбити, вистрелити, вкусити, впізнати, зацідити, згадати, здибати, злапати, знайти, натрапити, побачити, помітити, ранили, уздріти, упіймати* і т.ін.). Референти цих дієслів не

мають тривалості, оскільки вони непроцесні, не поділяються на власне дію і стан, як наслідок цієї дії; 2) з семантикою незначної тривалості дії, яка сприймається мовцем як моментальна, локалізована в часовій точці (*вишкірити, вказати, зімліти, пролуhati, скоchити, стромити, стулити* і т.ін.); 3) з контекстуально зумовленою семантикою моментальності, ця підгрупа кількісно найширша (*ввізгати, віддати, впасти, дати, зайти, збити, збудити(ся), здерти, зламати, народити, обпалити, придбати, роздавити, розідрати, розтягти, рушити, сісти, скріпити* та ін.).

Контекстуальна зумовленість семантики дієслів третьої підгрупи полягає у наявності у висловлюванні конкретизаторів, що вказують на прискорений темп перебігу дії: *миттю, притьмом, моментально, за секунду, блискавично* і т.ін. або ж характер самої дії передбачає нетривалість: *Хлопець миттю вийшов із кімнати* (пор. *І вже коли задуманим дівчатком... ти неквапливо із трамваю вийдеш – тоді пірву я серце за тобою* (В.Стус)); *Впавши, Микола здер шкіру на колінах* (пор. *Микола здер старі шпалери в кімнаті*).

Інтервальна локалізованість пов'язана з субполями тривалості (дуративності), фазовості (еволютивності), акціональності, статальності і частково результативності, виражаючись словотвірними або синтаксичними засобами: *в'носити, пробайдикувати, розцебетатися, подорожувати, бушувати, висіти, біліти, гуснути, заіржавіти, подорослішати, протягом літа, через роки* і т.ін.

При цьому функція інтервальної локалізованості не залежить від субполя термінативності, виступаючи приблизно однаково часто як із формами НВ, які забезпечуються субполями акціональності, статальності та зоною еволютивності, так і з формами ДВ, які забезпечуються субполями дуративності та результативності. Слід вказати, що у відповідному контексті форми ДВ переводять ситуацію з інтервально локалізованою дією в ситуацію з точковою локалізованістю і навпаки, що характерно для моментальних дієслів підгрупи (3).

Отже, часова локалізованість визначається моментальною однократністю (точкова локалізованість) або немоментальною однократністю (інтервальна локалізованість).

Зона часової нелокалізованості та ітеративності взаємодіють особливо інтенсивно, хоч О.В.Бондарко неодноразово наголошував на їх

нетотожності [2: 215]. Проста повторювана дія локалізується в певному інтервалі за відсутності узагальнення, хоч у межах даного інтервалу безвідносно до інших часових інтервалів, вона є відносно нелокалізованою. Що більший інтервал, то менший ступінь локалізованості має дія: [Чуйкевич] *Хвилину наслухував* (Б.Лепкий); *А жіночка панова... цілісінький день безмірно хропла собі в ридвані* (О.Ільченко). При значному інтервалі (перетин із субполем дуративності) дія стає відносно нелокалізованою: *Протягом десяти років він працював на Харківському тракторному заводі*.

Часова локалізація форм НВ пов'язана з формами ДВ, які, як правило, є локалізованими, коли вони входять до однієї референційної ситуації, що локалізується в часі: *Петро зробив помилку – сів спереду. Це було дуже близько. Якісь нещасні сантиметри їх розділяли* (І.Григурко); *Федір вийшов надвір, запалив цигарку, затягнувся. Небо синіло вгорі далекими та густими барвінками* (Є.Гуцало); *Генріх пішов до готелю і відразу заснув. Снав він довго, міцно і спокійно* (Ю.Дольд-Михайлик). Особливо виразне співвідношення форм НВ – ДВ у складних реченнях з підрядним часу: – *Я хірург. Чергувала тоді, як привезли вашу дочку...* (О.Кустенко).

Форму НВ може локалізувати в часі комунікативний контекст: *С.Петрівна: Не сподівалися? Не чекали?* (І.Кочерга); *Зубчаста лінія горизонту була ніби залита кров'ю. Сонце сідало за обрій... Він стояв біля ніг гігантських статуй і озирався навколо* (І.Росоховатський). Найчастіше, проте, в реченнях

виступає кілька вищевизначених засобів для передачі часової локалізованості формами НВ.

Функція відносної часової нелокалізованості виражається на перетині з НВ: *Завжди виносила [Христя] хліба шматок* (А.Головко); *Коли мій батько руки вмиває, Б'ють у скелю долонь моря зелені* (Д.Павличко); *Сняться мені ешелони і далі, грізні загони* (В.Сосюра) – узуальність; *Він [Жора] же в них жере за трьох* (П.Глазовий) – відносна становість; *Одна тільки скарга мучила хлопця* (О.Гончар); *Будемо сподіватися, що рани ваші швидко загояться* (М.Мельник); *Де шлях у жовті врізується стіни І урвище над кручею стремить, Наш погляд неуважливий на мить Затримує жорсткий прошарок ріни* (О.Ольжич) – відносна постійність.

Форми ДВ, як вже зазначалося, виражають головним чином часову локалізованість. У КС узуальності форми ДВ виступають зрідка. Це буває тоді, коли форма ДВ має функцію теперішнього: *А інколи спинься біля багитана, І раптом закортиш підкрастись тихо* (Б.Олійник); *А Чубенко даром рота не розтулить* (Ю.Яновський). Дії *спинься, закортиш, не розтулить* є повторювані не через свою предикатну семантику (тут вони однократні), а через включення їх до ширшої ситуації, в яких «шматочки» вужчої ситуації із однократністю повторюються. Можливість же розширення ситуації пов'язана з природою теперішнього. Форми перфектного минулого у функції узуальності трапляються ще рідше: *А інколи буває так: написав листа, а відправити забувся: Вилізи на станції, ризикуєш там і зостатися. А відбився від гурту – пропав* (І.Микитенко). При цьому форма минулого ДВ виступає тут у вторинній функції транспозиції – функції теперішнього ДВ. Форми *написав, забувся, відбився, пропав* легко замінюються на *напишеш, забудеш, відіб'єшся, пропадеши*. Звичайно, активну роль у перетинах узуальності і ДВ відіграє контекст, який підкреслює повторюваність даної ситуації.

Форми ДВ можуть виступати у функції відносної становості при неконкретності, узагальненості суб'єкта: *Людина, яка виросла в нужді й турботах, з самого малку позбавлена дитинства* (Діалоги про виховання); *Особі, які придбали мисливські рушниці, порушивши згаданий порядок... позбавляються права мати зброю* (Довідник мисливця та рибалки).

Функція відносної постійності може виражатися перфектними формами ДВ тоді, коли увага суб'єкта-мовця зосереджується винятково на збереженні результату, а не на виконанні дії. Залежно від контексту це можуть бути і дієслова ДВ дійсного способу, як правило, минулого часу, напр.: *Загинув хоробрий Рогата... Тільки Дандамід повернувся здоровий, як риба, але дуже змінився. Обсмавився, заріс, змушнів* (Б.Лепкий). Та найчастіше в даній функції виступають пасивні дієприкметники ДВ та форми на -но, -то: *Мовчить корабель, не обзивається... Силові установки вимкнено* (В.Бережний); *Що ви ловите запалим ротом – комини почорнілі?* (В.Стус); *Двері пофарбовані блакитною фарбою; Українські школи були тісно пов'язані з братствами* (Ф.Заставний).

Зона перетину абсолютної часової нелокалізованості з аспектуальністю незначна за обсягом. Вираження частково узагальненої становості і абсолютно узагальненої становості не пов'язане з аспектуальністю. Деякі обмеження у виборі видової форми стосуються лише випадків, коли видова форма повністю або частково лексикалізується, напр.: *Тримайся за мене – і не пропадеш* (І.Григурко) – *пропасти* має частотніші асоціації з 'загинуті', а *пропадати* – з 'бути відсутнім'. Абсолютна власне становість або взагалі не перетинається з ФСП аспектуальності, або виражається формами НВ: *Хворі [на хорею] випускають з рук предмети, перекидають посуд, розливають їжу* (Нервові та психічні хвороби). Форми ДВ можуть вживатися тут лише в КС, коли часовий інтервал, в якому відбувається дія, дуже великий і для побутової свідомості зближується з нескінченністю, напр.: *Прогресивний розвиток головного мозку у вищих приматів... дозволив людині якісно виділитися в тваринному світі* (Біологія).

Абсолютна постійність перетинається з субполем термінативності, коли предикат виражений дієсловом НВ: *Спливають дні, як вічна теча, За сірий обрій мертвих літ* (Є.Маланюк); *Один лиш час і має совість: тече й тече, немов Дніпро* (В.Стус); *Усе міняється, оновлюється, рветься, усе в нові на світі форми переходить* (П.Тичина). Форми ДВ використовуються рідко, в основному, при часовій транспозиції: *Кожна мить знов родить другу мить* (Б.-І.Антонич); *Що було – не вернеться* (Б.Олійник).

Таким чином, на перетині ФСП аспектуальності з різними зонами ФСП часової локалізованості формуються центральні аспектуальні функції: конкретно-фактична і результативно-становая (для форм ДВ), конкретно-процесна, узагальнено-фактична, необмежено-кратна, узагальнено-процесна, постійно-безперервна функції (для форм НВ).

ФСП часової локалізованості щодо ФСП аспектуальності взаємодіє в основному з субполями термінативності, акціональності, сталості, реляційності, кратності та фазовості. Часова локалізованість визначається дієсловами ДВ: точкова локалізованість – моментальними, непроцесними дієслівними формами ДВ, інтервальна локалізованість – немоментальними однократними дієслівними формами ДВ. Точкову локалізованість можуть виражати тільки пер-

формативні дієслова НВ, інтервальну локалізованість – форми НВ, які входять до однієї референційної ситуації з локалізованими формами ДВ або форми НВ, які локалізуються в часі комунікативним контекстом. Відносна часова нелокалізованість визначається, насамперед, дієсловами НВ на перетині з субполями фазовості (зона еволютивності), сталості та реляційності. Форми ДВ можуть бути відносно нелокалізовані при функції теперішнього, коли наявна неконкретність суб'єкта, домінування стану, результату, часто – перетин із ФСП модальності. Абсолютна часова нелокалізованість, як правило, нерелевантна до ФСП аспектуальності, крім абсолютної постійності і частково абсолютної власне становості, де функціонують форми НВ.

1. Авилова Н.С. Вид глагола и семантика глагольного слова.-М.,1976.
2. Бондарко А.В. Временная локализованость // Теория функциональной грамматики: Введение. Аспектуальность. Временная локализованность. Таксис.-Л.,1987.
3. Гуйванюк Н.В. Формально-семантические співвідношення в системі синтаксичних одиниць: Дис. ... докт. філол. наук: 10.02.01.-К.,1993.
4. Маслов Ю.С. Очерки по аспектологии.-Л.,1984.
5. Милославский И.Г. Морфологические категории современного русского языка.-М.,1981.

С.П.Бевзенко

Питання історії мовознавства у вузівських курсах української мови

Хоч окремі питання історії українського мовознавства, зокрема ті, що стосуються вивчення української мови, опрацьовані загалом непогано (пор., наприклад, праці з історії давнього українського мовознавства В.Німчука, О.Горбача, Й.Дзєндзелівського та ін., з історії української лексикографії Б.Грінченка, А.Москаленка, П.Горецького, Л.Паламарчука, М.Пилинського, Б.Галаса та ін., чи огляди українського мовознавства новішого періоду у відомих збірниках Інституту мовознавства НАН України та різних енциклопедичних ви-